

Ontoerekeningsvatbaarheid: een achterhaalde notie?*

Arno Wouters**

Steeds meer wetenschappers pleiten op neurowetenschappelijke gronden voor de afschaffing van de notie van ontoerekeningsvatbaarheid. Ik beschouw een voorbeeld van zo'n pleidooi en laat zien dat het berust op een verkeerde veronderstelling betreffende de gronden van ontoerekeningsvatbaarheid.

In zijn rede ter gelegenheid van de 374ste *Dies Natalis* van de Universiteit van Amsterdam confronteert Victor Lamme, hoogleraar cognitieve neurowetenschap, ons met het aangrijpende verhaal van de Canadees Kenneth Parks (Lamme 2006). Deze man, die zijn baan was kwijtgeraakt, diep in de speelschulden zat en al lange tijd slecht sliep, viel op 23 mei 1987 zeer vroeg in de ochtend uitgeput op z'n bank voor de televisie in slaap en hervond zichzelf later die ochtend, 23 kilometer verderop, in de slaapkamer van z'n schoonouders (met wie hij volgens alle betrokkenen goed op kon schieten). Zijn schoonmoeder lag doodgestoken op bed; zijn schoonvader er naast, op sterven na dood. Parks kon zich niks herinneren van wat er intussen gebeurd was. In verwarring reed hij naar het politiebureau en gaf zichzelf aan. In het proces dat hier op volgde werd hij vrijgesproken omdat hij de dodelijke handelingen al slaapwandelen verricht zou hebben. Hij zou gedurende die tijd ontoerekeningsvatbaar zijn geweest. Omdat volgens de medische deskundigen de kans op herhaling vrijwel nihil was, werd ook psychiatrische behandeling niet nodig geacht (zie Broughton et al (1994) en Cartwright (2004)).

Lamme is het duidelijk niet met deze vrijspraak eens. Volgens hem bevat het brein van Parks een aantal "sinistere" circuits die "correctie" (Lammes termen) behoeven (Lamme ontkent overigens niet dat de kans op herhaling vrijwel nihil is). Dat er tijdens het slaapwandelen andere circuits uit staan die er in bewuste toestand toe leiden dat de sinistere circuits geremd worden, is volgens hem niet van belang. Hij voegt er aan toe dat hij niet snapt waarom sommige misdadigers gecorrigeerd worden door middel van de cel en anderen door middel van TBS (p. 33 noot 19). Volgens hem is het idee van ontoerekeningsvatbaarheid door de neurowetenschap ontmaskert. Iedereen zou daarom verantwoordelijk gehouden moeten worden voor z'n daden, ongeacht wat hij denkt of zegt (Lamme in een uitzending van Noorderlicht Radio op 17 januari 2006).

De opvatting dat de notie van ontoerekeningsvatbaarheid in het licht van de huidige neurowetenschap niet te handhaven is, wint aan aanhang. Peter Hagoort (hoogleraar cognitieve neurowetenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen) heeft zich in april

* Dit artikel verscheen (met enkele redactionele wijzigingen) in *Neuropraxis*, jaargang 10, nummer 5, p. 134–137.

** Dr. A.G. Wouters, filosoof, Radboud Universiteit Nijmegen, Heyendaal Instituut, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, Arno.Wouters@hin.ru.nl

2003 in een interview met het tijdschrift *Wapenveld* op een vergelijkbare manier als Lamme uitgelaten. De vooraanstaande hersenonderzoeker Michael Gazzaniga benadrukt keer op keer dat afwijkingen in het brein geen excuus vormen om iemand zijn daden niet aan te rekenen (zie o.a. Gazzaniga 2005). Lammes gepraat over “correcties” doet bovendien denken aan de opvattingen van de bekende gedragsbioloog Richard Dawkins. In het NRC Handelsblad van 14 januari 2006 vergelijkt deze mensen die zich misdragen met kapotte auto’s die gerepareerd moeten worden. Anders dan Lamme, Hagoort en Gazzaniga trekt Dawkins echter de conclusie dat de hele notie van verantwoordelijkheid nergens op slaat.

Het voorstel om iedereen verantwoordelijk te houden voor wat hij of zij doet, ongeacht de toestand van zijn/haar brein, komt op mij nogal ondoordacht over. Als de geestelijke toestand van iemand er inderdaad niet toe doet, dan zouden we ook ernstig verstandelijk gehandicapten verantwoordelijk moeten houden voor hun daden, net als baby’s en demente bejaarden. Bovendien is niet duidelijk wat de grond is van het toeschrijven van verantwoordelijkheid. Lamme suggereert dat het hem te doen is om het corrigeren van gedrag, maar als correctie inderdaad het enige is waar het om gaat, dan zou er niks tegen zijn om iemand vrijuit te laten gaan als de kans op herhaling vrijwel nihil is (zoals in het geval Parks). Ook zouden we honden, vissen, slakken en andere organismen die gevoelig zijn voor straf en beloning verantwoordelijk moeten houden voor wat zij doen.

In dit artikel wil ik laten zien dat het serieus nemen van neurowetenschappelijk onderzoek er niet toe hoeft te leiden dat we het onderscheid tussen aanrekenbare en niet-aanrekenbare (mis)daden opheffen. Ik begin met een weergave van Lammes argumentatie. Deze berust op de aanname dat we Parks onschuldig achten omdat we veronderstellen dat hij die nacht zichzelf niet was. Lamme betoogt dat deze laatste veronderstelling onjuist is. Vervolgens laat ik zien dat Lammes betoog bepaald niet waterdicht is. Mijn belangrijkste bezwaar is echter dat de veronderstelling dat Parks’ zelf uitgeschakeld was, niet nodig is om tot de conclusie te komen dat Parks ontoerekeningsvatbaar was. Tenslotte schets ik, heel kort, mijn eigen opvatting over verantwoordelijkheid.

Lamme suggereert (p. 14) dat de reden voor het onschuldig houden van Parks gelegen is in de veronderstelling dat ons gedrag als we wakker zijn bewust en centraal aangestuurd wordt. Deze bewuste, sturende instantie noemen we het ‘zelf’, het ‘ik’ of ‘onze persoonlijkheid’. Dankzij deze aansturing zijn we verantwoordelijk voor ons gedrag. In onze slaap zou deze aansturing niet werken. Parks zelf (de ‘echte’ Parks) was er niet bij en dus kan hij niet verantwoordelijk gehouden worden voor wat hij deed.

Volgens Lamme echter geeft de neurowetenschap aanleiding om aan het bestaan van een dergelijk controlesysteem te twijfelen. Experimenten met kikkers zouden laten zien dat wat er als controle uit ziet, in werkelijkheid het spontane resultaat is van de interactie van elkaar tegenwerkende systemen, zonder dat daar een overkoepelend controlerend systeem aan te pas komt. Er is volgens Lamme weinig reden om aan te nemen dat het bij mensen anders zit.

Sterker nog, de resultaten van neurowetenschappelijk onderzoek trekken volgens Lamme niet alleen het bestaan van een controlerend systeem in twijfel, ze tonen

bovendien aan dat het gevoel dat onze gedachten ons gedrag aansturen niet meer dan schijn is. Deze schijn ontstaat als bijwerking van de manier waarop wij het gedrag van anderen trachten te voorspellen, nl. op basis van wat zij weten, wat zij willen en wat zij kunnen. Uit het feit dat we op die manier goede voorspellingen doen, volgt echter niet dat mensen werkelijk zo in elkaar zitten; we kunnen immers ook het gedrag van een kikker voorspellen in termen van wat die kikker wil en weet, terwijl uit neurowetenschappelijk onderzoek onomstotelijk zou blijken dat een kikker niet meer is dan een bundel van stimulus-responskoppelingen die niks denkt, wil of weet.

Als een verondersteld controlerend systeem er bij nader inzien niet blijkt te zijn, kan het 'uit' staan van dat veronderstelde systeem niet langer gelden als grond om niet verantwoordelijk gehouden te worden voor zijn of haar gedrag. Het veronderstelde 'zelf' ontbreekt immers ook bij mensen die we wel verantwoordelijk houden voor hun daden. Er is wat dit betreft geen onderscheid tussen iemand die al slaapwandelen z'n schoonouders doodt en iemand die hetzelfde bij volle bewustzijn doet. Beiden hebben circuits in hun hersenen die tot ongewenste resultaten leiden en beiden moeten, volgens Lamme, dus gecorrigeerd worden.

Lammes argumentatie lijkt (indien correct) niet alleen de notie van ontoerekeningsvatbaarheid te ondergraven, maar tevens alle grond voor de veronderstelling dat mensen verantwoordelijk zijn voor wat ze doen weg te nemen. Anders dan Dawkins wenst Lamme deze conclusie echter niet te trekken. In de uitzending van Radio Noorderlicht geeft hij als reden daarvoor dat er niet valt te leven in een samenleving waar niemand verantwoordelijk is.

Lang niet alle neurowetenschappers delen Lammes opvatting dat er geen controlerend systeem aanwezig is in de hersenen. Daar zal ik niet op ingaan, dat is mijn vakgebied niet.

Meer in de richting van mijn vakgebied komen Lammes opmerkingen over bewustzijn, gedachten, wil, intentionaliteit en beslissingen. Hij lijkt hier wat al te gemakkelijk over een aantal filosofische problemen heen te springen. Zo stelt hij het voor alsof intenties en kennis *gedachten* zouden zijn die via de veronderstelde controlemodule het gedrag bepalen. Hij wijst er op dat het niet de gedachte 'honger' is die een hongerige leeuw doet aanvallen, maar de signalen vanuit diens maag (p. 23). Echter, als we intenties en kennis niet als gedachten maar als *toestanden* opvatten, mist dit argument z'n kracht: het is helemaal niet zo vreemd om de toestand van het brein als een van de oorzaken van het aanvalsgedrag te zien.

Ook op Lammes aannamen betreffende de verhouding tussen psychologie en neurowetenschap valt kritiek te leveren. Lamme lijkt er van uit te gaan dat een bepaalde psychologische entiteit of eigenschap (in dit geval het zelf) alleen bestaat als deze op neurale niveau aan te wijzen is. Deze veronderstelling ligt geenszins voor de hand. De doorzichtigheid van water vinden we ook niet terug op atomair niveau en toch is water doorzichtig. Het zou best kunnen dat het samenspel van de neurale processen iets creëert dat functioneert als een zelf, zonder dat je op neurale niveau iets aan kunt wijzen dat met dat zelf correspondeert (net zoals de manier waarop de watermoleculen gebonden zijn maakt dat water licht doorlaat).

Een verwant probleem is Lammes notie van *sinistere* stimulus-responskoppelingen. Sinister is een kenmerk van gedragingen. Het is niet duidelijk hoe deze notie op hersenschakelingen van toepassing is. Uit de beschrijvingen van de zaak Parks in Broughton et al (1994) en Cartwright (2004) blijkt bijvoorbeeld dat er geen aanleiding is om Parks' geweld aan een ongebruikelijk breincircuit toe te schrijven. Slaapwandelaars doen gewoonlijk wat ze in hun hoofd hebben voor ze gaan slapen. Ze zetten dit (met geweld) door als ze gehinderd worden. Bij wakende mensen zou het geweld onderdrukt worden door het besef dat men iemand pijn doet, door de herkenning van angstkreten, door de herkenning met geliefde personen van doen te hebben en wellicht ook door morele en praktische bezwaren. In de slaap staan de gelaats- en geluidsherkenningsspaden in het brein echter uit, evenals het vermogen tot complex redeneren. Parks had, kort voor hij in slaap viel, zijn vrouw beloofd zijn financiële problemen aan haar ouders op te biechten en hen om hulp te vragen. Waarschijnlijk is hij precies dat gaan doen. Een slaapwandelaar kan niet uit zijn woorden komen en Parks' schoonouders hebben vermoedelijk gepoogd een grommende schoonzoon uit hun slaapkamer te duwen, waarna de (grote en sterke) slapende Parks, zonder besef met zijn schoonouders van doen te hebben, zonder besef van de angstkreten die zij slaakten, zonder besef dat zijn handelingen pijn veroorzaakten en de dood tot gevolg zouden hebben, tegenstand bood. Van sinistere circuits lijkt hier geen sprake, wel van een tragische samenloop van omstandigheden.

Lammes weerlegging van de psychologie achter het verantwoordelijk houden is dus geenszins overtuigend. Belangrijker is echter de volgende tegenwerping: we hoeven helemaal niet te veronderstellen dat mensen over het door Lamme geschetste (en volgens hem illusoire) centrale en bewuste controlesysteem beschikken om mensen bepaalde gedragingen niet aan te rekenen. Het 'uit' staan van een centraal controlemechanisme is lang niet de enige reden om iemand z'n gedrag niet aan te rekenen. Als je een dove aanspreekt terwijl hij met zijn rug naar je toe zit, kun je hem moeilijk verwijten dat hij niet reageert. Kennelijk is in deze situatie het vermogen te horen noodzakelijk om verantwoordelijk gehouden te worden voor het ontvangen van de boodschap. Maar niemand zal beweren dat het vermogen te horen een centraal aansturend systeem is.

De notie van ontoerekeningsvatbaarheid is gegrond in onze praktijk van het elkaar en jezelf verantwoordelijk houden voor wat je doet. Deze praktijk van verantwoordelijk houden is één van de praktijken in menselijke samenlevingen die het individueel gedrag reguleert en ongewenst gedrag moet voorkomen. Verantwoordelijk houden is een menselijke manier om een samenleving te bewerkstelligen die het waard is om in te leven, een manier die de voorkeur heeft boven andere manieren van gedragsregulatie, zoals dwang, correctie en isolatie.

De toepassing van deze praktijk veronderstelt bepaalde vermogens bij degene die er aan onderworpen zijn, zoals het vermogen de gevolgen van je gedrag in te schatten, je een idee te vormen van wat je gedrag voor anderen betekent, je voor te stellen hoe je in bepaalde situaties zult reageren, je impulsen te beheersen, alternatieven te overwegen, etc.... Wie in een toestand verkeert waarin hij of zij niet over deze vermogens beschikt, is niet toerekeningsvatbaar. Parks, bijvoorbeeld, verkeerde, net als de dove in mijn

voorbeeld, in een toestand waarin hij een aantal essentiële vermogens miste, zoals het vermogen personen als dusdanig te herkennen, het vermogen pijn en angst te herkennen en het vermogen de consequenties van zijn gedrag in te zien. Zijn gedrag wordt hem dan ook terecht niet aangerekend.

Indien we iemand bepaalde gedragingen niet aanrekenen dan betekent dat dat we de normale reacties die bij het verantwoordelijk houden horen, niet van toepassing achten: we verwijten die persoon dat gedrag niet, we zullen het niet vergelden, we veroordelen hem of haar niet vanwege dat gedrag, we zijn niet boos, gekwetst of verontwaardigd etc.. Het betekent niet noodzakelijk dat de dader in het gerechtelijk proces vrijuit gaat. We kunnen andere mensen (of de dader zelf) willen beschermen, bijvoorbeeld door dwangbehandeling of isolatie van die dader (vanwege de geringe kans op herhaling is dit in Parks' geval niet van toepassing). Evenmin ontslaat het de dader en andere betrokkenen van de verantwoordelijkheid om herhaling te voorkomen. We verwachten van Parks bijvoorbeeld terecht dat hij medicijnen tegen slaapwandelen gaat gebruiken en indien slaapwandelagressie vaak voor zou komen (hetgeen niet het geval is), zouden we van de overheid terecht een voorlichtingscampagne verwachten.

Ik heb betoogd dat het ontbreken van een centraal, bewust sturingsmechanisme geen reden is om het idee van ontoerekeningsvatbaarheid te verwerpen. Tevens heb ik gewezen op een aantal zwakke plekken in Lammes verwerping van de notie van een sturend zelf. Een heel andere kwestie is de vraag of de notie van verantwoordelijkheid nog wel te handhaven is indien Lamme gelijk zou hebben dat we het zonder een hersenmechanisme voor bewuste, centrale aansturing moeten stellen en ons brein niet meer is dan een verzameling reflexen. Ik kan hier niet uitgebreid op ingaan, maar ik wil wijzen op een goede reden om die conclusie niet te snel te trekken. Het is een empirisch gegeven dat de neiging en het gebruik onszelf en anderen verantwoordelijk te houden voor ons gedrag dat gedrag verbetert. Dit vermogen ons verantwoordelijk te voelen en ons in overeenstemming daarmee te gedragen vormt een minimale basis voor het toeschrijven van verantwoordelijkheid, ook indien meer traditionele legitimaties niet houdbaar blijken. Lamme wijst er, op z'n hoogst, op dat dit vermogen anders in elkaar zit dan we dachten, maar hij toont natuurlijk niet aan dat we dat vermogen niet hebben.

Kortom, verantwoordelijkheidstoeschrijving is een vorm van gedragsregulatie die er op berust dat wij ons beter gaan gedragen als we onszelf en anderen verantwoordelijk houden voor wat wij doen. Lammes punt dat een mens niet meer is dan een vergaarbak van reflexen is dan ook niet relevant. Het betreft een vergaarbak die anders reageert in een context waarin deze verantwoordelijk gehouden wordt, dan in een context waarin deze dat niet wordt (zie ook Dennett 2003). Dat is voldoende grond voor het toeschrijven/onthouden van verantwoordelijkheid.

De auteur is Josje Lodder, Palmyre Oomen en Rob de Vries dankbaar voor hun uitgebreide commentaar op de eerste versie van dit artikel.

Broughton, R., R. Billings, et al. (1994). "Homicidal Somnambulism: A Case Report" *Sleep* 17(3): 253–264.

Cartwright, Rosalind (2004). "Sleepwalking violence: a sleep disorder, a legal dilemma, and a psychological challenge" *American journal of psychiatry* **161**(7): 1149–58.

Dennett, Daniel C. (2003). *Freedom Evolves*, Viking Press.

Gazzaniga, Michael S (2005). *The Ethical Brain*, Dana Press.

Lamme, Victor A.F. (2006). De geest uit de fles. In: *Redes ter gelegenheid van de 374ste Dies Natalis van de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, Vossiuspers, pp. 13–35.

De radiouitzending van Noorderlicht is beschikbaar op het internet via
<<http://noorderlicht.vpro.nl/afleveringen/25204112/>>